

УДК 347.44 (477)

ВИЗНАННЯ ДОГОВОРУ ПРИЄДНАННЯ НЕДІЙСНИМ FINDING THE ADHESION CONTRACT NOT VALID

Лехкар О.В.,

*кандидат юридичних наук, асистент кафедри цивільного права № 2
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Стаття стосується правових наслідків кваліфікації цивільного договору як договору приєднання. Зокрема мова йде про визнання договору приєднання недійсним. Проаналізовано підходи різних учених щодо можливості визнання цього договору недійсним, виходячи з його цивілістичної конструкції збірного типу. Автор розкриває зміст особливостей визнання договору приєднання недійсним.

Ключові слова: договір приєднання, визнання договору недійсним, недійсні умови договору, несправедливі умови договору.

Стаття касається правових наслідків кваліфікації громадянського договору як договору приєднання. В частині мова йде про визнання договору приєднання недійсним. Проаналізовані підходи різних учених щодо можливості визнання цього договору недійсним, виходячи з його цивілістичної конструкції збірного типу. Автор описує особливості визнання договору приєднання недійсним.

Ключевые слова: договор приєднання, визнання договора недійсним, недійсні умови договору, несправедливі умови договору.

The most important theoretical and practical issues, concerning contract of adhesion as a specific civil construction are examined in this article. The author has researched qualification of contracts of adhesion and their importance in modern civil circulation. Legal consequences of qualification of a civil contract as contract of adhesion have been described in this work. The author has exposed essence of specificity recognition of contract invalid.

Key words: contract of adhesion, invalid conditions of contract, unfair conditions of contract.

Актуальність теми. Питання про підстави та правові наслідки визнання договорів приєднання недійсними є актуальним, оскільки останні є окремим типом цивільного договору, а отже, вони повинні відповідати всім вимогам дійсності правочину. З іншого боку масове поширення таких договорів у підприємницькій практиці та намагання сильнішої сторони сформулювати договірні умови на власну користь обумовлює необхідність захистити з допомогою правових інструментів слабшу сторону у договорі, яка не має можливості впливати на його зміст.

Сформульовані у статті теоретичні висновки та практичні рекомендації ґрунтуються на працях українських і російських учених-юристів дореволюційного, радянського та сучасного періодів у галузі цивільного і, зокрема, зобов'язального права: О.А. Беляневич, М.І. Брагінського, В.В. Вітрянського, О.В. Дзери, О.С. Іоффе, М.М. Сібільова, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Л.С. Таля та інших дослідників. Разом із тим питання про особливості визнання договору приєднання недійсним дотепер розкривалося лише на поверхневому рівні.

Виклад основного матеріалу. Стаття 634 ЦК України, присвячена договорам приєднання, не містить якихось спеціальних вказівок щодо порядку визнання їх недійсними. Отже, на такий договір повинні поширюватися усі умови дійсності правочинів, закріплені у ст. ст. 215, 203 ЦК України.

Разом із тим вказаними нормами загального характеру правове регулювання підстав та правових наслідків визнання договорів приєднання недійсними не обмежується. Законодавець у ряді випадків надає особливого значення наявності у правочинах несправедливих умов (у тому числі це стосується і договорів приєднання) і визнає такі правочини (або окремі несправедливі умови) недійсними. Зокрема, про недійсність положень договору, які визнано несправедливими, йдеться у Законі України «Про захист прав споживачів» у редакції від 1 грудня 2005 року [1]; у ГК України стосовно несправедливих умов господарських договорів приєднання (господарських зобов'язань); у ст. 633 ЦК України щодо умов публічних договорів, якими встановлюються будь-які привілеї чи пільги для окремих споживачів, або які суперечать правилам, обов'язковим для сторін при укладенні і виконанні цих договорів; у ст. 614 ЦК України щодо правочинів, якими скасовується або обмежується відповідальність за умисне порушення зобов'язання; а також у нормах ЦК України стосовно несправедливих умов окремих договорів, що можуть бути кваліфіковані, як договори приєднання, зокрема: умови договору роздрібної купівлі-продажу, що обмежують права покупця – фізичної особи порівняно з правами, встановленими ЦК України за законодавством про захист прав споживачів (ч. 4 ст. 698 ЦК України); умови договору прокату, які погіршують становище наймача порівняно зі встановленим у типовому договорі (ст. 787 ЦК України); умови договору банківського вкладу про відмову від права на одержання вкладу на першу вимогу (ч. 2 ст. 1060 ЦК України).

Таким чином можна виокремити два рівні у регулюванні відносин, пов'язаних із визнанням договору приєднання недійсним: перший рівень складають норми, що встановлюють загальні підстави визнання договору приєднання недійсним із позиції його як правочину; другий рівень складають спеціальні норми, які враховують особливості конструкції договору приєднання, зокрема, якщо у ньому містяться несправедливі умови.

Загальні підстави визнання правочинів недійсними закріплені у ст. ст. 203, 215 ЦК України. Тут варто лише зауважити, що недотримання стандартної форми договору приєднання не тягне недійсності цього договору, а свідчить про неможливість кваліфікації укладеного договору як договору приєднання.

Що стосується спеціальних підстав для визнання договору приєднання недійсним, то вказана проблема має складніший і більш дискусійний характер.

Стаття 634 ЦК України передбачає, що наявність несправедливих умов у договорі приєднання є підставою для його зміни або розірвання, в той час як відповідно до ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів» наявність несправедливих умов у договорі зі споживачем є підставою для його зміни або визнання недійсним, а згідно зі ст. 207 ГК України несправедливі умови господарських договорів уже є нікчемними, так само як відповідно до ст. 633 ЦК України нікчемними є окремі умови публічного договору та окремі умови тих договорів, нікчемність яких закріплена підрозділом 1 розділу III ЦК України (особливою частиною договірних умов).

Зазначене свідчить про відсутність єдиного підходу зі сторони законодавця до визначення юридичної долі несправедливих умов у цивільних договорах і договорах приєднання зокрема. Вважаємо, що такий різнобічний підхід не можна пояснити ні суб'єктивними особливостями всіх перерахованих договорів, ні відмінностями у змісті несправедливих умов у кожному окремому випадку.

Відсутність єдиного законодавчого підходу до питання правових наслідків визнання умов договору приєднання несправедливими породжує протилежні точки зору серед науковців щодо пріоритетності норм, які слід застосовувати. Так, О.А. Беляневич зазначає, що «сторона, яка приєдналася, не обмежена у своєму праві заявити вимогу про недійсність договору приєднання в цілому або окремих умов, але наявність у договорі явно обтяжливих умов договору приєднання може бути лише підставою для його зміни або розірвання» [2, с. 227]. А М.І. Брагінський дотримується точки зору, що «норми про недійсність правочинів користуються пріоритетом по відношенню до спеціального правила щодо договорів приєднання» [3, с. 260]. Вважаємо, що остання точка зору є більш обґрунтованою, оскільки, якщо договір має певні вади (пороки), які проявляються у невідповідності вимогам дійсності, то такий «правочин не тягне тих юридичних наслідків, які відповідають його змісту» [4, с. 68]. Це означає, що цілком обґрунтованою позицією стосовно пріоритетності норм про недійсність правочинів фактично нівелюється будь-яке

правове значення закріплення спеціальних правил щодо договорів приєднання, якщо в основі для їх зміни або розірвання та визнання недійсними лежать однакові підстави – наявність несправедливих умов.

Вищезазначене безперечно свідчить про необхідність вироблення єдиного законодавчого підходу до несправедливих умов у цивільних договорах і договорах приєднання зокрема.

Вирішуючи питання про те, яка форма захисту прав сторони, що приєднується до договору, є більш оптимальною, необхідно враховувати сутність та особливості кожного із можливих способів захисту.

Так, з точки зору рівня захисту сторони, що приєднується, «максимальний захист забезпечується визнанням правочину (його умови) недійсним» [5, с. 100], а не його зміною або розірванням. По-перше, у першому випадку правочин (умова) є недійсною з моменту його вчинення (тобто відсутній період у часі, коли несправедлива умова породжує цивільні права та обов'язки), а у випадку зміни або розірвання договору останній є зміненим (розірваним) із моменту вступу у законну силу рішення суду (існує проміжок часу, коли така умова зобов'язує сторону, що приєднується). По-друге, у випадку визнання несправедливої умови нікчемною покращується становище «потерпілої» сторони за рахунок можливості ігнорування такої умови, надання права відмовитися від виконання зобов'язань без рішення суду [6, с. 5], оскільки вона є недійсною і без відповідного звернення до суду за констатацією вказаного факту. В той час, як про зміну або розірвання договору можна говорити лише після проходження судової процедури, через тривалість провадження якої зацікавлена сторона може втратити інтерес до кінцевого результату судового спору.

З точки зору зацікавленості сторін (сторони, що приєдналася) у збереженні договірних відносин та стабільності обороту на перший погляд більше відповідає процедура зміни або розірвання договору, оскільки визнання його недійсними «анулює всі його наслідки» [7, с. 17], повертаючи сторони в первісне становище, а якщо сторони не приступили до виконання договору, суд оголошує неприпустимість виконання на майбутнє [8, с. 47]. Несправедливим здавалося б рішення, коли договір визнавався недійсним, якщо сторона, яка приєднувалася до договору, ніяким чином не могла вплинути на визначення його умов, а потреби цієї сторони в товарах, роботах, послугах так і залишилися б нереалізованими.

Однак аргументуючи вказану тезу, необхідно врахувати природу несправедливих умов та допустимість визнання недійсними не тільки договору в цілому, але й окремої його частини.

Вважаємо, що при вирішенні питання, чи можна обмежитися визнанням недійсною окремої умови договору приєднання, залишивши договір у цілому чинним, необхідно керуватися сукупністю об'єктивних та суб'єктивних критеріїв:

а) правовим значенням конкретної умови договору з точки зору збереження існуючого договору – відсутність такої умови не повинно унеможливу-

вати існування договору в цілому, тобто ця умова не може складати умову про предмет або відноситися до обов'язкових умов договору (об'єктивний критерій).

Варто лише зауважити, що якщо несправедливою є умова, зміст якої імперативно визначений на рівні закону, і щодо такої умови міститься пряма або опосередкована вказівка законодавця щодо неможливості відступити від її змісту, наявність такої несправедливої умови не тягне недійсність усього договору, оскільки останній міг би бути вчинений і без включення її в договір взагалі – в силу імперативної врегульованості на рівні закону [6, с. 7];

б) значенням, яке надавали умові самі сторони договору – чи уклали б договір на таких умовах його сторони, якби знали про наступне визнання вказаної умови недійсною (суб'єктивний критерій).

Оскільки докази стосовно наміру осіб укласти правочин без недійсної її частини мають у певній мірі прогнозований характер, керуватись потрібно не наміром конкретних сторін певного договору, а з позиції розумної особи, яка діяла б при аналогічних обставинах.

Окрім того слід зазначити, що результати узагальнення договірної практики свідчать, що несправедливими є, як правило, другорядні умови договору приєднання, тобто такі, щодо яких можна припустити (керуючись об'єктивним і суб'єктивним критерієм), що такий договір породжував би цивільні права та обов'язки і без їх включення в зміст договору, що дає підстави визнавати недійсною тільки окрему договірну умову, а не весь договір приєднання в цілому. Вказана особливість сприяє досягненню стабільності цивільного обороту та задоволенню потреб особи у товарах, роботах, послугах, що є особливо важливим, якщо її контрагент займає монополіне становище на ринку.

Наведені аргументи з очевидністю свідчать, яку оцінку повинен надати законодавець несправедливим умовам у договорах приєднання: такі несправедливі умови повинні визнаватися недійсними.

Обираючи одну із можливих моделей: визнавати несправедливі умови оспорюваними чи нікчемними, слід враховувати сутнісні відмінності між оспорюваним і нікчемними правочинами та різницю у законодавчих підходах до процедури визнання їх недійсними.

Якщо несправедливу умову можна чітко і однозначно сформулювати, надавши їй конкретного, а не узагальненого змісту, недійсність такої умови можна закріплювати прямою вказівкою у законі (тобто встановлювати її нікчемність).

Всі інші несправедливі умови договору приєднання (у своїй більшості), повинні визнаватися недійсними лише на підставі спеціального рішення суду (тобто бути оспорюваними).

Саме шляхом визнання несправедливих умов недійсними, а не з позиції встановлення додаткових підстав для зміни або розірвання договору пішло міжнародне співтовариство, а також більшість країн Західної Європи та Північної Америки.

Так, §§ 9–11 німецького Закону «Про загальні умови правочинів» від 9 грудня 1976 р. визнає недійсними як відносно заборонені умови (для них необхідне додаткове рішення суду про визнання їх недійсними), так і абсолютно заборонені умови (у цьому випадку спеціального рішення не вимагається) [9].

Недійсними також визнаються несправедливі умови договорів згідно зі ст. 132-1 французького Закону «Про захист прав споживачів» від 26 липня 1993 року, а відповідно до положень ст. 2 Закону Великобританії «Про недобросовісні умови договорів» такі умови визнаються дійсними тільки в тій мірі, в якій вони відповідають критерію розумності [10, с. 406, 407].

Одноманітний торговий кодекс США (ст. 2-302) допускає кілька варіантів юридичної нечинності несправедливих умов: а) щодо невинуватих умов можлива відмова в примусовому виконанні по цьому договору; визнання юридичної сили за частиною договору без невинуватого умови; обмеження у застосуванні такої умови; б) неочікувані умови договору в силу припису закону визнаються недійсними [11].

На рівні міжнародного співтовариства недійсність несправедливих умов споживчих договорів (при збереженні юридичної сили укладеного дого-

вору в цілому) передбачена Директивою Ради 93/13/ЄЕС від 5 квітня 1993р. «Про несправедливі умови в контрактах зі споживачами» [12, с. 33], так само як на недійсність неочікуваних недобросовісних умов вказує ст. 2.20 Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА [13].

Висновки. Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що судовим контролем, який носить у певній мірі опосередкований характер, форми державного контролю за змістом договорів приєднання не обмежуються. В Україні, так само як і в зарубіжних країнах, застосовуються і прямі форми контролю за змістом договорів приєднання, які полягають у перевірці з боку уповноважених органів державної влади стандартних форм договорів приєднання, у тому числі на предмет недопущення включення в них несправедливих умов. Такий контроль може здійснюватись як шляхом затвердження типових, примірних, зразкових договорів, яким повинні відповідати в тій чи іншій мірі будь-які договори, які укладаються, так і шляхом безпосередньої реєстрації (затвердження) стандартних форм договорів приєднання, які використовуються підприємцями у договірній практиці (наприклад, реєстрація правил страхування в уповноваженому органі при видачі ліцензії).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про захист прав споживачів : Закон України в ред. від 01.12.2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 7. – Ст. 84.
2. Беяневич О.А. Питання недійсності умов договору приєднання / О.А. Беяневич // Вісн. госп. суд-ва. – 2005. – № 1. – С. 224–230.
3. Брагинский М.И. Договорное право. Книга первая : Общие положения / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М. : Статут, 1999. – 848 с.
4. Новицкий И.Б. Сделки. Исковая давность / И.Б. Новицкий. – М. : Гос. издат. юрид. лит-ры, 1954. – 247 с.
5. Семушина О.В. Правові аспекти розмежування нікчемних і заперечних правочинів / О.В. Семушина // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 1. – С. 95–101.
6. Дзера О.В. Недійсність правочину (угоди) за новим Цивільним кодексом України / О.В. Дзера, О.О. Отраднава. // Юридична Україна. – 2003. – № 10. – С. 5–18.
7. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия / Н.В. Рабинович. – Л. : Издательство Ленинградского ун-та, 1960. – 171 с.
8. Городницький Е.Є. Про види та наслідки нікчемного правочину / Е.Є. Городницький // Юридичний журнал. – 2004. – № 11 (29). – С. 47–50.
9. Германское право. – Ч. III : Закон об общих условиях сделок, Закон об ответственности за недоброкачественную продукцию, Закон о праве собственности на жилье, Закон о чеках, Закон о векселях, Положение о несостоятельности : Пер. с нем. / Науч. ред. Р.И. Каримуллин. – М. : Статут, 1999. – 224 с.
10. Основные институты гражданского права зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование / Рук. автор. коллектива В.В. Залесский. – М. : Норма, 2000. – 648 с. – С. 406–407.
11. Единый торговый кодекс США : Пер. с англ. – М. : Международный центр финансово-экономического развития, 1996. – 427 с.
12. Белоглавок О.К. Економічне право Європейського Союзу : пер. з англ. / О.К. Белоглавок. – К. : Таксон, 2003. – 746 с.
13. Принципы международных коммерческих договоров. – М. : Междунар. отношения, 2003. – 288 с.